

कालिदासः तथा रसानुभवः साहित्य-काव्ये रसस्य महत्त्वम्

Debdulal Mana¹; Dr. Sonu Srivastava²

¹Phd Scholar, Department of Sanskrit, Mansarovar Global University, M.P., India

²Phd supervisor, Department of Sanskrit, Mansarovar Global University, M.P., India

Corresponding Author Email: researchpaperpublication555@gmail.com

सारः (Abstract)—अस्यां शोधनायां कालिदासस्य काव्य-रसमय-स्वरूपं विमृश्यते, यत् संस्कृत-साहित्ये प्रधानं स्थानं प्राप्तम् अस्ति; अस्मिन् विषये भारतमुनेः नाट्यशास्त्र-सिद्धान्तैः प्रभाविते रस-विचार-प्रक्रिया अपि अध्येतव्या। रसस्य सूत्रं काव्यं तथा च नाट्य-प्रदर्शनेषु भाव-अनुभव-व्यवहारं यथावत् समर्थयति, यत्र कालिदासः स्व-कृतिषु एते सिद्धान्त-सिद्धांशः पूरयति वृद्धिं च नयङ्कारः। कालिदासः संस्कृत-साहित्यस्य एकः अतिमहान् काव्य-नाटक-कारकः इत्युपगत्य लिख्यते। अस्मिन् अध्ययने कालिदासस्य मेघदूत, अभिज्ञानशाकुन्तलं, कुमारसम्भव च काव्येषु विविध-रस-प्रतिभासनां व्याख्यास्यामः यथा प्रेमरसः, करुणारसः, आध्यात्मिकः वीररसश्च येन स भाव-समृद्धिमान् आनन्दानुभवं सृष्टवान् अस्ति। कालिदासस्य प्रेमरसः, करुणारसः, आध्यात्मिकभावः, वीररसश्च विशेषतः प्रशंसनीयाः सन्ति यत्र भावानां उत्कटता सम्यक्-बोधात्मकं दर्शयति। एषा विचारणा अपि कालिदासस्य साहित्ये शान्त-भावसंयोजनस्य प्राधान्यम् अवधारयति, यद् आध्यात्मिकानां चिन्ताविचाराणां प्रतिबिम्बकं भवति। कालिदासस्य कृतिषु रस-संगतिः रसस्य सूत्रत्वेन भावानां प्रभावं समावेशयति, येन संस्कृत-साहित्यस्य रूपकं शोभनत्वं दीप्यते। अस्यां शोधनायां कालिदासस्य साहित्ये रस-विचाराणां स्थितिः यथा च तादृश-काव्य-सौन्दर्यं तत्र संगृह्यते तथा विवेचना कृतम् अस्ति।

कालिदासस्य संस्कृत-काव्य-संस्कारे तथा च नाट्य-शास्त्रे रस-सिद्धान्ते प्रेमरसः (शृङ्गारः), करुणारसः (करुणा), वीररसः (वीरः), शान्तरसः (शान्तः) इति संगृहीताः सन्ति। एते अमृत-प्रभावाः संस्कृत-साहित्ये प्रथिताः तथा संस्कारिताः सन्ति।

मुख्यशब्दः कालिदासः (Kalidasa), **रससिद्धान्तः** (Rasa Theory), **संस्कृतसाहित्यम्** (Sanskrit Literature), **शृङ्गाररसः** (Shringara Rasa), **भारतीयसौन्दर्यशास्त्रम्** (Indian Aesthetics)

I. प्रस्तावना

संस्कृतकाव्यशास्त्रे तथा साहित्यसिद्धान्ते काव्यस्य सारः केवलं बुद्धि वा शब्दं न स्पृशति, अपि तु भावानां गाम्भीर्यं च परिप्रवेशयति। प्राचीनभारतीयविद्वांसः साहित्यं तादृशद्वाररूपेण दृष्टवन्तः यत् भावानाम् आविर्भावं साधयति, ये पाठकान् दर्शकांश्च गभीरभावनात्मकं आध्यात्मिकमयं च साहित्यसारं प्रापयन्ति। एषा धारणा "रस" इति संकल्पनेन व्यक्ता अस्ति, या आदौ नाट्यशास्त्रे प्रतिपादिता – यः ग्रन्थः नाट्यकला-सौन्दर्यविषये महर्षेः भरतमुनेः कृतेन परिगण्यते।

रसशब्दस्य अर्थः "स्वादु" अथवा "सार" इति। अस्मिन् सन्दर्भे तेन साक्षात्कृत-प्रतिक्रियायाः वा भावस्य संकेतः कर्तुं शक्यते, यः श्रोतॄणां मनसि आविर्भावं साधयति। तेन काव्यं चिन्तनात्मकमयं अनुभवः भवति, यः सामुदायिक-सहानुभूति-सामर्थ्यं स्पर्शं कृत्वा हृदय-विशुद्धिम् अपि साधयितुं शक्नोति। संस्कृतकवयः, नाटककाराः, तथा तत्त्वज्ञाः रसम् अभिव्यक्तये अनिवार्यं मन्यन्ते, तथा तेषां साहित्यकृतयः दर्शकानां विविध-भावना-सञ्चरणेन अनयन्ति, यत् अन्ततः एकतायाः वा शान्तेः अनुभूतिं जनयति।

अस्मिन् शोधपत्रे कालिदासस्य संस्कृतकाव्ये रसद्वारा भावनासङ्केतनस्य तथा संवर्धनस्य महान् योगदानम् परीक्षणीयम्। संस्कृतसाहित्ये काव्यनाटककौशलस्य प्रतीकः इति प्रख्यातः कालिदासः सूक्ष्मभावनासङ्केतनं कुशलतया प्रकाशयन् काव्यभाषायाः गाम्भीर्यं सौन्दर्यं च संवर्धितवान्। तस्य काव्यकृतयः रसस्य साहित्यकृतिषु कलात्मकभावात्मकप्रभावस्य समझायाम् उदाहरणरूपेण प्रतिष्ठिताः। मेघदूतं, अभिज्ञानशाकुन्तलं, कुमारसम्भवं च इत्यादीनि कालिदासस्य प्रमुखलेख्यानि परीक्षणेन अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यः अस्ति यथा सः विभिन्नभावान् कुशलतया उपयोगित्वा समग्रं कलात्मकयात्रां निर्मितवान् इति प्रदर्शयति। अस्य शोधपत्रस्य लक्ष्यम् अस्ति कालिदासकाव्ये भावानां महत्त्वं उद्घाटनं कर्तुं तथा अस्य प्रविधयः संस्कृतकाव्यकौशलस्य समझाम् संवर्धयितुम्।

रसस्य अवगमनम्: सैद्धान्तिक आधाराः

भरतस्य नाट्यशास्त्रम् तथा रससिद्धान्तस्य उत्पत्तिः

रसस्य विचारः आदौ नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितः। एषः एकः प्राचीनः संस्कृत-ग्रन्थः यः भरतमुनिना रचितः, यत्र नाट्यकला तथा सौन्दर्यशास्त्रम् निरूपितम् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे नाट्यकाव्यानां पात्रेषु विविध भावाभिनयस्य प्रयोगेण दशकिषु गाम्भीर्यपूर्णभावानां उत्पत्तिः कथ्यते, यत् भारतीय-रसशास्त्रस्य मूलं मत्वा गण्यते।

भरतः अष्ट मुख्य-रसान् निर्दिशति, ये प्रतियेकं विशेष-भावानां प्रेरकाः सन्ति:

- शृङ्गारः (प्रेमसंबन्धी): प्रेमसौन्दर्ये सम्बन्धितः,
- हास्यः (हास्यकरः): विनोदहास्यस्य प्रेरकः,
- करुणः (करुणार्द्रः): शोक अथवा दयासम्बन्धी,
- रौद्रः (क्रोधपूर्णः): क्रोधस्य शक्तिपूर्णकार्यस्य च प्रेरकः,
- वीरः (शौर्यसंबन्धी): साहसवीर्ये सम्बन्धितः,
- भयानकः (भयानकः): भयस्य भयङ्करस्य च प्रेरकः,
- बीभत्सः (विघटितः): घृणायाः प्रेरकः,
- अद्भुतः (आश्चर्यमयः): विस्मय आदरस्य प्रेरकः।

एतेषां भावानां संयोगः दर्शकानां सन्तोषं वा ज्ञानं साधयति, यः "रस निष्पत्तिः" इति कथ्यते। भरतस्य एषा रसवर्गीकरणप्रणाली तस्य युगस्य अभिनवत्वं आनीय अतीव प्रशंसनीयमासीत्, यया साहित्यनाट्यकृतिषु भावात्मकप्रतिध्वनिं समीक्षायाः मार्गः प्रस्थापितः।

II. रससिद्धान्ते परवर्ती विकासाः

अनेकाः विद्वांसः तथा कवयः भरतस्य अनुसरणं कृत्वा कालक्रमेण रससिद्धान्ते जटिलतां सम्पन्नतां च योजयित्वा तस्य विकासं कृतवन्तः। अस्मिन् विकासक्रमे आनन्दवर्धनः अभिनवगुप्तः च प्रमुखा व्यक्तित्वानि आसन्, येषां विवेचनात् तथा अनुप्रयोगे रसस्य नवीनाः दृष्टिकोणाः उपस्थापिताः। आनन्दवर्धनः स्वस्य ध्वन्यालोके "ध्वनि" अथवा संकेतस्य संकल्पना प्रकटयन् उक्तवान् यत् अप्रत्यक्षसूचनैः रसः सजीवः भविष्यति इति, यः रसव्यञ्जकः शक्तिशाली अपरोक्षः संकेतः भवेत्। एषा दृष्टिः कविभिः सौक्ष्म्यं जटिलतां च योजयित्वा पाठकानाम् कल्पनाशक्तिं प्रबोधयितुं प्रेरिता अभवत् यतः अधिकं समृद्धं पठनानुभवः सम्भवति।

अभिनवगुप्तस्य नाट्यशास्त्रस्य "अभिनवभारती" नामकटीकायां रससिद्धान्तस्य विस्तृतव्याख्यानं कृतं, यत्र भावानां स्वाभाविक अनुभूत्याः दर्शकसङ्केतनस्य भूमिकायां विशेषगौरवं दत्तम्। सः उक्तवान् यत् रसः ग्रन्थे एव न निवसति, अपितु दर्शकस्य प्रत्ययेषु एकः रूपान्तरिकः अनुभवः भवति, यः व्यक्तिगते भावातीतः एकं सार्वभौमं सौन्दर्यानुभूतिं प्रबोधयति। अभिनवगुप्तेन "शान्तरसः" इति संकल्पना अपि प्रतिपादिता, यः शान्तिं आध्यात्मिकसाम्यं च कलात्मकव्यक्तिः प्रतिफलयति इति विवक्ष्यते, विशेषतः तत्त्वमीमांसायाः संदर्भे।

एते सिद्धान्तस्य विकासाः कालिदासादिवत् संस्कृतकविभ्यः रससमृद्धिं दार्शनिकमूल्यानि च योजयित्वा काव्यकृतेः नवीनसञ्चितिमार्गः प्रदत्तः। काव्येषु विविधरसाभिव्यञ्जनाय प्रयोक्तः कालिदासः, दर्शकानां भावनात्मकयात्रां सञ्चाल्य, सौन्दर्यानुभूतिं गम्भीरं तत्त्वपूर्णं च निर्माय, भौतिकाध्यात्मिकयोः क्षेत्रयोः प्रतिध्वनिनम् उदीरयति।

II. काव्ये सौन्दर्यानुभूतये कालिदासस्य योगदानम्: संस्कृतसाहित्ये कालिदासस्य स्थानम्

संस्कृतसाहित्ये कालिदासस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं अस्ति, न केवलं तस्य भाषाप्रवीणतायाः कारणात् अपि तु मानवीयभावनासु गाम्भीर्यपूर्णं प्रज्ञानं यथा च ताः रसद्वारा अभिव्यक्ताः। सः कविः तथा नाटककारः इति रूपेण सुकुमारकाव्यत्वेन जटिलकथारचनायाः सह संयोजनं कुर्वन् विविधेषु मानवीयभावेषु तथा परिस्थित्याः तत्त्वाभिनिवेशनं सूक्ष्मतया कृतवान्। तस्य साहित्यकृतेषु आध्यात्मिकं सौन्दर्यं च जीवनस्य निरूपणं प्रकटयति, यत्र संवेदनाः स्थानकालातीतं स्पर्शयन्ति।

कालिदासस्य कृतयः दर्शयन्ति यत् कथं भाषा भिन्नभावैः यथा प्रेमकरुणया साहसेन च शान्त्या सह आध्यात्मिकस्पर्शनं पाठकाय अर्थपूर्णं रमणीयं च अनुभवं निर्मातुं शक्नोति। तस्य रचनाः रसस्य उपयोगे आदर्शं स्थापयन्ति। सः काव्ये रसस्य शक्तिमायाः भावानां सूक्ष्मचिह्नानां च उपयोगेन पाठकानां हृदयं स्पृशन्ति, येन रचनासु कवीनां नाटककाराणां च उत्तरोत्तरपीढीनाम् अपि भावात्मकोत्कर्षमयीनां साहित्यकृतेः प्रेरणा सम्पादिता।

III. कालिदासस्य काव्ये रसस्य संलयनम्

कालिदासस्य काव्येषु ध्वनिना संवेगनिर्माणकौशलं दृश्यते, यत्र ध्वनिनामकं संकेतपद्धत्याः प्रयोगेण श्रोतॄणां कल्पनाशक्तिः प्रबोध्यते। असौ परोक्षप्रकारः विविधभावानां व्याख्यानाय मार्गं निर्माति। सः कुशलतया भावानां संयोजनं करोति, येन पाठकानां कृते एकः बहुवर्णकः अनुभवः सृज्यते। उदाहरणार्थं मेघदूते

सन्देशवाहकमेघद्वारा तस्य विरहस्य चित्रणं स्नेहमयतां प्रकटयति, यः व्यापकस्तरे विरहम् अनुभवस्य सामान्यत्वं च सूचयति, येन काव्यस्य सौन्दर्यम् अधिकमपि वर्धते।

कालिदासस्य काव्यं दर्शयति यत् रसः केवलकथावर्णनेषु न अस्ति, अपि तु काव्यस्य रूपमाला तथा रूपकादिसङ्घटनेन सः काव्यस्य संवेदनात्मकानुभूतिं वर्धयति। सः चित्राणि तथा परिवेशमपि कुशलतया निर्माति, येन पाठकाः तेषां भावानुभूतिं स्वयमेव अनुभवन्तः इव प्रतीयन्ते। तस्य लेखनानि न केवलं कथा कथयन्ति अपितु प्रत्येकक्षणस्य भावपूर्णं वातावरणं निर्माय पाठकानां हृदयस्पर्शनं कुर्वन्ति, येन व्यष्टिभावः च समष्टिभावः च एकात्मता अनुभूयते।

IV. अध्ययनप्रकरणानि: कालिदासस्य मुख्यकाव्येषु रसस्य विश्लेषणम्

IV.I. मेघदूतम् (मेघसन्देशः)

कालिदासस्य मेघदूते प्रियायाः वियोगेन व्यथितस्य प्रेमिणः कथा दृश्यते, यः तस्य भावनां मेघसन्देशद्वारा प्रकटयति। अत्र प्रधानभावः स्नेहः अस्ति, यः तस्य प्रेमिणः तृष्णाया तथा हृदयवेदना प्रकटयति। तथापि कालिदासः प्रेमस्वरूपे गम्भीरता प्रापयति, केवलं रोमांसातीतः सः व्यापकविषये दूरीकरणम् तथा वियोगस्य सामान्यविषयम् आविष्कुरुते, येन एते भावाः सर्वत्र ग्राह्याः भवन्ति। पाठकाः यदा नायकस्य विरहदुःखेन सहानुभूत्यां प्रवर्तन्ते, ते आत्मसीमाम् उल्लङ्घयित्वा एकस्य आध्यात्मिकस्य गम्भीरतायाः यात्रां आरभन्ते।

मेघदूतं वाक्यप्रयोगे तथा रूपकसङ्घटने स्फुटत्वेन रसस्य सारं प्रदर्शयति, येन पाठकः पात्रस्य भावनां तथा अनुभवेषु गाढं संलग्नः भवति। वर्षाकाले प्रकृतेः स्पष्टचित्रणं तथा यात्रायाः विस्तृतवर्णनं बहुपर्यायमाध्यमेन एकं सौन्दर्यात्मकानुभवम् उत्पादयति। तद्व्यतिरिक्तं करुणारसः (करुणभावः) काव्ये सूक्ष्मतया योजितः अस्ति, येन पाठकानां कृते नायकनायिकयोः कठिनताभिः सहानुभूत्याः उत्पत्तिः भवति, तथा कथा संवेदनात्मकप्रभावं वर्धयति।

IV.II. अभिज्ञानशाकुन्तलम् (शकुन्तलायाः अभिज्ञानम्)

कालिदासस्य "अभिज्ञानशाकुन्तले" नाटके कर्ता विविधभावानां संयोजनं कुशलतया करोति, येन एकः मनोहरः तथा जीवन्तः कथा निर्मायते। राजा दुष्यन्तस्य शकुन्तलाया च कथा प्रमुखतया स्नेहभावेन (शृङ्गारः) व्याप्ता अस्ति, यः आकर्षणस्य, वियोगस्य, तथा पुनर्मिलनस्य क्षणेषु व्यक्तः अस्ति। एतेषु अवस्थासु कालिदासः दर्शकानां कृते प्रेमस्य, तृष्णायाः तथा भावनात्मकसन्तोषस्य भावे प्रवेशं करयति, यः एतस्य सम्बन्धस्य विशेषतां दर्शयति।

नाटकं दुःखभावं अपि प्रकटयति, यदा शापात् दुष्यन्तः शकुन्तलां विस्मरति—एषः क्षणः कथायाः यात्रायां द्वयोः पात्रयोः कृते हृदयद्रावकभावनया पूरितः अस्ति। पात्रयोः अनुभूतं गम्भीरदुःखं दर्शकानां हृदयेषु स्पन्दं जनयति, येन ते तेषां कृते सहानुभूतिं तथा करुणां अनुभवितुं प्रेरिताः भवन्ति। तदनन्तरं कालिदासः अद्भुतभावं अपि अन्तर्भावयति, यथा दुर्वासः ऋषेः हस्तक्षेपः तथा शकुन्तलायाः दिव्यरक्षणं—येन कथा अतिरौम्यं तथा आध्यात्मिकगाम्भीर्यं प्राप्तुं शक्नोति।

कालिदासस्य "अभिज्ञानशाकुन्तले" नाटके, लेखकः सुन्दररीत्या भावनां मिश्रणं करोति, ये दर्शकानां हृदयानां स्पर्शं कुर्युः तथा प्रेमस्य, स्मृत्याः तथा दिव्यन्यायस्य विषयानाम् अवगाहनं अपि करयति। एषां भावनां संयोगः कालिदासस्य कौशलं प्रकटयति, येन सः विविधभावानां आवाहनं करयति, तथा दर्शकानां कथासमं जुडयति।

IV.III. कुमारसम्भवः (युद्धदेवस्य जन्म)

"कुमारसम्भवः" काव्ये कुमारस्य (स्कन्दस्य) दिव्यजन्म कथ्यते, शिव-पार्वत्योः पवित्रसंयोगं च, यत्र कालिदासेन वीरभावः तथा शृङ्गारभावः श्लोकतः सम्प्रदर्शितः अस्ति। एषा कथा पात्राणां पराक्रमं तथा साहसम् उद्भूतं करोति, तथापि शिव-पार्वत्योः सम्बन्धे प्रेम तथा प्रणयस्य विषयं अपि उद्भावयति।

कुमारसम्भवे कालिदासस्य भावनिरूपणं आध्यात्मिकविषयाणां अनुरूपं सौन्दर्यं धारयति, यतः शिव-पार्वत्योः प्रेमकथा एकस्य ब्रह्माण्डीयैक्यस्य तथा सामञ्जस्यस्य प्रतीकम् अस्ति। तयोः सम्बन्धः संयमेन तथा सुकुमाराकर्षणेन आरभ्यते, यः गम्भीरं पवित्रं च प्रेमत्वं प्राप्तवान् अस्ति, यथा कुमारस्य जन्म भवति, यः साहसस्य तथा पराक्रमस्य प्रतीकः अस्ति। एषा कथा कालिदासेन प्रदर्शिता अस्ति यत्र प्रेम जननशक्त्या तथा संहारशक्त्या सह संयुज्यते, यदा शान्तभावेन तादृशदृश्येषु प्रतीतिः दीयते, या शिवस्य शान्तस्वभावं तथा आध्यात्मिकगम्भीरतां प्रतिबिम्बयति।

कालिदासस्य काव्ये भावनां प्रदर्शयन् न केवलं हृदयस्पर्शनं अपि गम्भीरतत्त्वमीमांसां प्रतीकयति। कुमारसम्भवे प्रेम तथा वीरभावस्य संयोगः दिव्यप्रेमस्य तथा साहसस्य महत्त्वं दर्शयति, यः विश्वसाम्यं स्थिरीकरोति तथा काव्यस्य आध्यात्मिकसन्देशं सुदृढं करोति।

V. कालिदासस्य रसानां मिश्रणकौशलम् तथा ध्वनिः

V.I. रसमिश्रणस्य कौशलम्

कालिदासस्य कलासौष्ठवः तस्य लेखनकौशलं रसमिश्रणप्रविधौ प्रद्योतयति। एषा विधिः यत्र विविधभावाः एकत्र सह अस्तित्वं प्राप्नुवन्ति तथा परस्परं सह सञ्चरन्ति, येन पाठकानां सौन्दर्यानुभवं वर्धयति। कालिदासः विभिन्नरसानां संयोगेन (शृङ्गार, करुणा, वीर) जटिलचरित्राणि तथा परिस्थितीनि सृजति, याः दर्शकानां जटिलभावनात्मकप्रतिघातान् उत्पादयन्ति। अन्यकविभिः यत्र एकैकभावे केन्द्रितः भावः प्रदर्श्यते, तत्र कालिदासः प्रेम (शृङ्गार), करुणा (करुणा), तथा वीरभाव (वीर) एकत्र संयोज्य विशेषानुभवः सृज्यते।

"अभिज्ञानशाकुन्तले" कथायाम् कालिदासस्य लेखनवैचित्र्यं जीवितं भवति, यत्र प्रेम तथा दुःखयोः परिवर्तनं प्रकटितं दृश्यते, यथा दुष्यन्त-शकुन्तलयोः मिलनवियोगयोः क्षणेषु। नाट्यस्य प्रारम्भे तयोः आकर्षण-प्रणयस्य दृश्यैः प्रेम स्पष्टं भवति, पश्चात् वियोगस्य समये दुःखं, विस्मरणस्य तथा नियत्याः घटनाक्रमेषु कष्टानुभवः व्यक्तः अस्ति। भावानां एषा संमिश्रता यथार्थमनुष्यभावानां स्फुरणं दर्शयति, यया दर्शकाः पात्राणां कष्टानुभवेन सजीवं समवेदनां अनुभवन्ति। तादृशाः जटिलकथासूत्राणां संयोजनं कालिदासस्य कथायाः भावगाम्भीर्यं वर्धयति, यतः यः पाठकानां कृते एकः गम्भीरः तथा विविधभावमयः यात्रा अनुभवः उत्पन्नं करोति।

V.II. ध्वनिः (संकेतार्थ) का प्रयोगः

कालिदासस्य काव्ये ध्वनिप्रयोगस्य कौशलं तस्य विशेषता अस्ति, यया सः सूक्ष्मतया तथा शालिन्याः सह भावानां जागरयति। कालिदासस्य ध्वनिप्रयोगः पाठकानां कल्पनाशक्तिं प्रबोधितुं तथा अंतर्ज्ञानमूलकप्रतिक्रियां उत्पन्नकर्तुं महत्त्वपूर्णं कार्यं करोति। एषा प्रविधिः विशेषतः मेघदूत इत्यादिषु प्रकटते, यत्र वियोगिनः तृष्णा प्रकृतिप्रेरितचित्रैः अप्रत्यक्षतः सूच्यते। मेघः बन्धनानि तथा इच्छाः प्रतीकयन् दूतत्वेन कार्यं करोति, यया सूक्ष्मप्रेमतृष्णायाः स्पर्शः अभिव्यक्तो भवति।

कुमारसम्भवे कालिदासेन उपक्रमाः प्रयुक्ताः, येन शिव-पार्वत्योः मिलनस्य पावनत्वं भौतिकतृष्णासह दिव्यगौरवं सहजतया मिलयति। एषा सूक्ष्मभावानां ब्रह्माण्डीयविषयैः सम्मिलनं पाठकेषु व्यक्तिशक्तं तथा आध्यात्मिकगौरवं प्रकटयति, यया तेषां सौन्दर्यानुभवं वर्धयति। एतादृशप्रविधिप्रयोगेन कालिदासः केवलं शब्दार्थानाम् वर्णनेन न सीमितः भवति, अपितु तादृश भावानां स्पर्शं प्राप्तुं पाठकान् प्रोत्साहितः करोति याः आध्यात्मिकस्तरे प्रतिध्वनयन्ति, तथा पाठकेषु गम्भीरतया ग्रन्थेन संलग्नतां प्रबोधयन्ति।

VI. रससंमिश्रणस्य तथा ध्वनिप्रयोगस्य पाठकानाम् अनुभववर्धनम्

कालिदासस्य लेखने भावानां संमिश्रणं तथा ध्वनिप्रयोगं पाठकानां ग्रन्थेन संलग्नतां बौद्धिकस्तरे अत्यधिकं संवर्धयति। एतदर्थं भावानां संयोजनं तथा संकेतार्थानां शनैः प्रकटनं अन्विष्टम्, यया पाठकानां कृते एकं संवेदनात्मकं गूढपर्यटनं सम्भवति। एषः प्रविधिः न केवलं तस्य कृतिनां भावानां प्रभावं प्रबलं करोति, अपितु सौन्दर्यानुभवं अपि वर्धयति, यया कालिदासस्य काव्यं शाश्वतम् आकर्षकं तथा विश्वजनीनम् प्रासंगिकं भवति।

VII. कालिदासस्य संस्कृतकाव्यशास्त्रे शाश्वतविरासतत्त्वम्

VII.I. अनुवर्ती संस्कृतसाहित्ये प्रभावः

कालिदासस्य भावरससिद्धान्तस्य तथा ध्वनिविशिष्टप्रयोगस्य प्रभावः संस्कृतसाहित्ये दीर्घकालं पर्यन्तं अनुभूतः अस्ति। तस्य भावसमृद्धिमत्प्रतिपादनशैलीतत्समर्पितो भावानां संयोजनं तथा ध्वनिप्रयोगः भावी कवीनां तथा नाटककाराणां प्रेरणास्त्रोतं भूत्वा काव्यकृत्येषु नूतनरूपेण सृजितवान्। भवभूतेः तुल्यकवीनां कृतिषु, यथा मालतीमाधव तथा उत्तररामचरिते, कालिदासस्य भावमूलकप्रत्यायपद्धतिं अनुसृत्य रसात्मकसंमिश्रणं ध्वनिसिद्धान्तं च अपनयतः काव्यप्रभावः स्पष्टमस्ति।

कालिदासस्य प्रभावः संस्कृतसाहित्यं अतिक्रम्य भारतस्य विविधक्षेत्रीयसाहित्येषु यथा तमिळ्, कन्नड तथा हिन्दी इत्यादिषु अपि दृष्टुमागते। तस्य रसानुभवस्य तथा ध्वनिविशिष्टताया मूल्यमानाः तत्वाः एव तस्य साहित्यप्रभावस्य मूर्तिरूपेण भारतीयकाव्यशैलीम् अधिकाव्याप्तिमतीं च प्रकटयन्ति।

VII.II. आधुनिककाव्यशास्त्रे कालिदासस्य रससिद्धान्तस्य प्रासंगिकता

अद्यतनकाव्यसमीक्षायां कालिदासस्य रससिद्धान्तस्य अध्ययनं अद्यापि महत्त्वपूर्णम् अस्ति, यतः तस्य भावानां कथा-प्रवाहे प्रतिपादनं कला-मूल्यनिर्धारणेऽपि स्वाभाविकमस्ति। तस्य भावरसविषयकसिद्धान्तः तत्तत्पाठकसंवेदनां च समीपयति यथासमकालीनकाव्यशास्त्राणां भाष्यानुगतं भवति। कालिदासस्य

‘रसनिष्पत्तिः’ इति भावसम्पूर्णताविषयकसिद्धान्तस्य प्रवचनम् कला तथा साहित्ये रसानुभवेन पठनानुभावस्य उत्कर्षं प्रकाशयति, यया शब्देषु अन्तर्निहितं भावसम्बन्धमिति पाठकानां समवगच्छति।

VII.III. सौन्दर्यात्मककाव्ये कालिदासस्य आदर्शस्वरूपातत्त्वम्

कालिदासस्य कला-चातुर्यं, भावदर्शनशक्तिः, दार्शनिकगम्भीरतायुक्तं सौन्दर्यप्रकाशनं च तस्य काव्यं पारमपरिमाणकं प्रतिष्ठानं च नयन्ति। तस्य काव्येषु सौन्दर्यं माधुर्यं च संयुक्तं स्थितमस्ति यया तस्य श्लोकाः न केवलं रमणीयं अपि तु दर्शनीयं च भवति। ‘रस’ इत्यस्य आवहनीकरणं आध्यात्मिकानुभूतिं प्रकटयति यया पाठकः व्यक्तिगतभावानां सीमां लङ्घ्य सार्वभौमिकसत्यं प्रति सम्पृक्तं भवति।

कालिदासस्य विरासतत्वं केवलं शास्त्रीयसाहित्ये सौन्दर्यभावनायाः अध्ययनकर्मणि सन्दर्शनं कृतवान् अपि च कला तथा साहित्ये भावानां सौन्दर्यानुभावस्य उत्कर्षं यया तस्य काव्ये युगातीतमन्वयतत्त्वं प्रतिपद्यते, एतावता तस्य कृतयः सार्वकालिकाः प्रेरणास्तोतं तथा समकालीनभाष्यपरम्परायाः मार्गदर्शकशब्दरूपेण भविष्यति।

VIII. कालिदासस्य काव्ये भावभूमेः बोधाय रसतत्त्वे योगदानम्

VIII.I. काव्ये भावव्यञ्जनाय सूक्ष्मतासङ्कीर्तनम्

कालिदासस्य काव्ये केवलं परम्परागतरीत्या भावानां प्रस्तुतिर्न दृश्यते अपितु तस्य काव्यं भावानां गहनता सूक्ष्मता च सम्पूर्णरूपेण परिकल्पयति। कालिदासः भावानां विविधावस्थाः परिप्रेक्ष्यन्ते, यथा यथैकभावो निरपेक्षः स्थिरः च न प्रदर्शयति।

उदाहरणरूपेण अभिज्ञानशाकुन्तले कालिदासेन प्रेमस्य विविधावस्थाः कौशलपूर्वकं चित्रिताः सन्ति—यथा आकर्षणस्पन्दः आरभ्य वियोगदुःखं पुनर्मिलनसुखं च। एतासु अवस्थासु यावत् भावानां विवर्तनानि अनुसंधीयन्ते यया प्रत्येकस्य अवस्था एव सूक्ष्मभावमिति प्रतिपादितः अस्ति। एषा भावसङ्कल्पना पाठकस्य अनुभूत्यावकाशं सम्पोषयति यया ते पात्राणां अनुभवैः सह व्यक्तिगत-स्वानुभूत्या सह तादात्म्यं लभन्ते।

VIII.II. सौन्दर्यानुभवेन पाठकानां भावानुभूत्याः उन्नयनम्

कालिदासस्य काव्यलेखनं केवलं मनोरञ्जनाय न अपितु पाठकानां भावानां संवेदनामण्डलं संप्रवर्धयितुं रसानुभवस्य माध्यमेन कलानुभूतिं सम्प्रापयितुं रचितं अस्ति। पात्राणां भाव-विश्वे पाठकानां आह्वानाद्वारा कालिदासः तेषां आत्मीयभावानां बोधं प्रतिज्ञाय परिचिनोतितरां च तेषां बोधयति। एषः संप्राप्तिप्रक्रियः ‘रस निष्पत्तिः’ इति प्रसिद्धः, यया पाठकः सहृदयत्वं प्राप्नोति, तेन कवियस्य अभिप्रायं सम्यक् सहसंवेदनायाः स्थायित्वं च लभते।

एषा संकल्पना तेन शिक्षायाः तथा संवेदनात्मकशोधनस्य पक्षे महत्त्वपूर्णा इति भावात् प्रसिद्धा अस्ति। यथापि पाठकः अन्येषां अनुभवनिष्पत्तिः इति मन्यते। उदाहरणरूपेण मेघदूतस्य कथायाम् नायकस्य आकाङ्क्षा स्मृतिप्रवाहः च इत्थं वर्णयते यथा पाठकः स्वयं प्रेमस्मृतिं सन्तापम् अनुभूयेत्। मेघस्य प्रवासः आत्मभावस्य संयोगेच्छायाः सूचकत्वेन संप्रदर्शयति यया पाठकः दूरत्वं, स्मृति तथा पुनर्मिलनस्य विषये मननं कृत्वा स्वानुभूतेषु तेषां प्रत्यभिज्ञानं प्राप्नोति।

VIII.III. रसतत्त्वस्य मनोवैज्ञानिकगहनतायाः निर्माणे कालिदासस्य भूमिका

कालिदासस्य रसानुसन्धानं भारतीयसौन्दर्यतत्त्वे मनोवैज्ञानिकगहनतायाः निर्माणे मुख्यं स्थानं वहति। यद्यपि पूर्वरचनायाम् भरतस्य नाट्यशास्त्रे रसो अनुभवादर्शरूपेण परिभाषितः अस्ति, कालिदासः तत्र प्रविष्ट्वा भावानां सहानुभूति-परकं सम्यक् विवेचनं करोति। तस्य पात्राणि केवलं रसस्य वाहकत्वं न वहन्ति अपि तु तेषां भावयात्रा सार्वभौममानव-अनुभवानाम् प्रतिध्वनि रूपेण उद्भास्यते। एषा सूक्ष्मपरिग्रहः संस्कृतकाव्ये नूतनताम् आनीय रसस्य तत्त्वं च कलात्मकसाध्यं च प्रत्यपादयत्।

कुमारसंभवे कालिदासेन पार्वत्याः शिवस्य प्रेमे तथा तस्य स्नेहप्राप्तये येन प्रयत्नः प्रदर्शयते, यत् प्रेमं परिवर्तनाय कारणरूपेण अभिव्यक्तं अस्ति। त्यागेन तदीय आध्यात्मिक-सङ्कल्पनया अन्ततः सिद्धिम् आप्नोति। पार्वत्याः गमनसञ्चारेण अस्मिन् भावानुभवे भावमात्रेण न सीम्यमाने अपितु विकासे तथा मनोवैज्ञानिकपरिवर्तने अपि प्रवेशयति। कालिदासस्य पार्वत्याः भाववर्णने केवलं भावनाः उत्पायति न केवलं अपितु मानवे प्रेमे स्थायित्वं तथा गहनतायाः तत्त्वम् अपि शिक्षयति।

VIII.IV. भावनात्मकसौन्दर्यसाधने रसस्य गहनतायाः वृद्धि विषयकं कालिदासस्य वार्धक्ययम्

कालिदासस्य रसस्य सूक्ष्मवर्णनरूपेण रसपरम्परायां तस्य यो योगदानं अस्ति, तेन भाविनः कवयः तथा कलाकाराः प्रेरिताः सन्ति। रसस्य अङ्गरूपेण सौन्दर्यात्वेन कालिदासस्यान्वेषणं कलां तत्त्वज्ञानसहितां सम्प्रतिविम्बितवन्तः अस्ति, केवलं मनोरञ्जनसाधने न अपितु मानवानुभवानां बोधप्रदशक्तिरूपेण अपि तस्य लेखनं प्रेरयति।

कालिदासस्य रचनाः न केवलं रसतत्त्वस्य बोधं विस्तारितवन्ति अपि तु काव्यं मानवमनोविज्ञानस्य सूक्ष्मता तथा गहनोपलभ्यस्य साधनरूपेण उपयुज्यते इति प्रमाणितवन्ति। तस्य प्रभावः तं संस्कृतकाव्ये प्रमुखम् आचार्यत्वं संस्थापयति यस्य काव्यसम्भारः अद्यापि भारतीयकाव्ये तथा सौन्दर्यपरम्परायां रसस्य परिशीलनं स्थिरीकुर्वन्ति।

ग्रन्थसूची

1. **भरतमुनिः।** *नाट्यशास्त्रम्*। अनुवादकः मनोमोहनघोषः। कलकत्ता: एशियाटिक सोसाइटी ऑफ़ बेंगाल, 1951।
2. **दे, शंकरकृष्णः।** *संस्कृतसाहित्यानां सौन्दर्यशास्त्रम्*। बर्कले: कैलिफ़ोर्निया विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, 1963।
3. **डिमित्रोवा, डियाना।** *द अदर साइड ऑफ़ द पॉप्युलर: विजुअल कल्चर, टेक्नोलॉजी, एण्ड एस्थेटिक्स*। नवदिल्ली: आक्सफोर्ड विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, 2016।
4. **गोली, रनीएरो।** *अभिनवगुप्तानुसारं सौन्दर्यानुभवः*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृतसीरीज़ आफिस्, 1968।
5. **कालिदासः।** *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*। अनुवादकः चन्द्रराजन्। नवदिल्ली: पेंग्विन क्लासिक्स, 2006।
6. **कालिदासः।** *मेघदूतम्*। अनुवादकः आर्थर डब्ल्यू. रायडर्। लण्डन: जे. एम. डेन्ट एण्ड सन्स, 1912।
7. **काणे, पि.वि.।** *संस्कृतसाहित्ये रसवादः*। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 1971।
8. **कृष्णमूर्तिः, के.।** *संस्कृतसाहित्ये सौन्दर्यचिन्तायाः निबन्धाः*। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 1982।
9. **मासन, जे.एल., पतवर्धन, म.वि.।** *शान्तरसः अभिनवगुप्तस्य सौन्दर्यदर्शनम्*। पूना: भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, 1970।
10. **राघवन्, वे. रसानां सङ्ख्या**। मद्रासः: आद्यार् लाइब्रेरी एण्ड रिसर्च सेन्टर, 1975।
11. **शर्मा, र.न.।** *कालिदासः तस्य काव्यम्*। दिल्ली: नाग प्रकाशनः, 1984।
12. **शुल्मन्, डेविड्।** *द विज्डम ऑफ़ पोएट्स: तमिऴ्, तेलुगु, संस्कृतं च अध्ययनानि*। न्यूयॉर्कः: आक्सफोर्ड विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, 2001।
13. **सिंह, सत्यदेवः।** *अभिनवगुप्तः ऐतिहासिकं तत्त्वशास्त्रीयं च अध्ययनम्*। दिल्ली: मुंशीराम मनोहरलाल, 1985।
14. **त्रिपाठी, रामश्रयः।** *कालिदासस्य सौन्दर्यदर्शनम्*। वाराणसी: बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, 1987।
15. **वत्स्यायन, कपिला।** *साहित्ये कलेषु च शास्त्रीयभारतीयनृत्यम्*। नवदिल्ली: संगीत नाटक अकादमी, 1977।